

şerhu'l-Akâ'id şârihi Ferhârî'ye Göre Kelâm Sıfatı*

The Attribute of Kalâm According to Sharḥ al-'Aḳâ'id Commentator al-Farhârî

Mustafa LEMSİ*

Doktora Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

PhD Candidate, Kastamonu University, Social Sciences Institute, Department of Basic Islamic Sciences Theology

Muğla / Türkiye

mustafalemsi@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-1221-5063>

Mustafa AYKAÇ

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

Assoc. Prof., Kastamonu University Faculty of Theology, Department of Kalam

Kastamonu / Türkiye

maykac@kastamonu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-3126-1070>

* Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Arařtırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 25.02.2025

Accepted / Kabul Tarihi: 30.05.2025

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2025

DOI: 10.33420/marife.1646975

Cite as / Atıf: Lemsı, Mustafa- Aykaç, Mustafa. "şerhu'l-Akâ'id şârihi Ferhârî'ye Göre Kelâm Sıfatı". *Marife* 25/1 (2025) 234-251. <https://doi.org/10.33420/marife.1646975>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Ethical Statement / Etik Beyan: * This article has been prepared utilizing the ongoing doctoral thesis titled "Ferhârî's Understanding of Existence, Knowledge, and Divinity in the Context of the Commentary on Sharḥ al-'Aḳâ'id (Nibrâs)" (Kastamonu University, Institute of Social Sciences). / Bu makale yazımı devam etmekte olan "şerhu'l-'Akâ'id şerhi(Nibrâs) Bağlamında Ferhârî'nin Varlık, Bilgi ve Ulûhiyet Anlayışı" başlıklı doktora tezinden (Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü) yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şerhu'l-Akā'id Şârihi Ferhârî'ye Göre Kelâm Sıfatı

Özet

Kelâm sıfatı tartışmaları İslâm teolojisinde önemli bir yere sahiptir. Bu sıfatın mahiyeti, kadîm mi yoksa hâdis mi olduğu, ezelde Allah'ın mütekellim olup olmadığı, nefsi ve lafzî kelâm tasnifleri gibi konular en tartışmalı konulardandır. Konunun teolojik boyutu ile siyasî boyutunun birleşmesiyle Mihne Dönemi diye isimlendirilen bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde yaşanan tartışmaların etkileri sonraki dönemlerin dinî literatürüne de yansımıştır. Bu dönemin tartışmalarının odağında Kur'an'ın Allah'ın kelâm sıfatına delâlet edip etmediği ve eğer ediyorsa hâdis olup olmadığı konusu bulunmaktaydı. Bu dönemde adından en çok söz ettiren mezhep olan Mu'tezile, sıfatlarla ilgili görüşünü tevhid ilkesi etrafında şekillendirmiştir. Kabul ettiği sıfat anlayışı sebebiyle Allah'ın kelâmının yaratılmış olduğunu savunmuştur. Naslarda geçen Allah'ın konuşmasını da Allah'ın kelâmını bir mahalde yaratması olarak tevîl etmiştir. Hikmet telakkileri sebebiyle de Allah'ın ezelde mütekellim/konuşan olmadığına hükmetmiştir. Allah'ın zâtî ile sıfatı arasında hudûs/kıdem bakımından uyumunu esas aldıklarından Hanbelîler Allah'ın kelâmının ezeli, Kerrâmîler ise hâdis olduğunu savunmuştur. Ehl-i sünnet ise Allah'ın kelâm sıfatı ile ilgili olarak nefsi kelâm ve lafzî kelâm ayırımına giderek orta yolu bulan ılımlı bir görüşü savunmuştur. Bununla beraber Ehl-i sünnet içinde Allah'ın ezelde konuşan olup olmadığı ve kelâmın emir, nehiy ve haber gibi farklı şekillerde tezahür etmesinin sıfatın kendisinde bir çokluk ortaya çıkarıp çıkarmayacağı konusunda farklı görüşler vardır. Mu'tezile, Hanbelîler, Kerrâmîler ve Ehl-i sünnet arasında yaşanan bu tartışma Şerhu'l-'akā'id literatüründe ele alınan önemli konulardandır. Şerhu'l-'akā'id literatürü, Hanefî/Mâtürîdî bir âlim olan Ömer en-Neseî'nin (ö. 537-1142) 'Akā'id Metni üzerine Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) bir şerh yazması ve şerhinde Eş'arîliği ön plana çıkarması üzerine Mâtürîdî ve Eş'arî âlimlerin yazdığı şerh, hâşiye ve taliklerle oluşmuştur. Bu literatürün önemli bir müellifi de Hint alt kıtasının temsilcilerinden Ferhârî (ö.1239/1823)'dir. Ferhârî bugün Pakistan'ın Mûltan bölgesindeki Kot Addu şehri civarında, Sind nehrinin güney kıyısında bir köy olan Ferhâr'lıdır. Küçük yaşta eğitim ve öğretim hayatına başlayan Ferhârî, kısa zamanda dönemin önde gelen âlimlerinden olmuş ve Mûltan emirinin takdirini kazanmıştır. Çevrimiçi yapılan araştırmalar onun mezarının vefatından günümüze kadarki sürede önemli bir ziyaret mekânı olduğunu göstermektedir. Bu durum Ferhârî'nin geçmişte olduğu gibi bugün de halk içinde muteber bir ilmi kişilik olduğunu göstermektedir. Kaynaklarda Hanefî ve vahdet-i vücûdçu sûfî bir kişiliğe sahip olduğu nakledilen Ferhârî'nin bu literatüre dair yazdığı eseri Nibrâs'tır. Ferhârî'nin Nibrâs'ta ele aldığı konulardaki bakış açısının tespit edilmesi önemli Hanefî âlimlerin yetiştirdiği Hint bölgesinin itikadî konulara o dönemdeki bakış açısının anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu çalışmada bir Şerhu'l-'akā'id şârihi olan Ferhârî'nin ilgili eseri referans alınarak Allah'ın kelâm sıfatı konusundaki tartışmalarda tarafların görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. Yine ilgili eser üzerinden Allah'ın kelâm sıfatının Müslüman Kelâm Mezhepleri tarafından nasıl temellendirildiği konusu da açıklığa kavuşturulmuştur. Müellifin bu konu bağlamında yaptığı açıklama, tespit ve itirazlar bu literatürün önemli muhaşşî ve âlimlerine de atıfta bulunarak ele alınmıştır. Ferhârî'nin Allah'ın kelâm sıfatı tartışmaları etrafında yaptığı açıklama ve değerlendirmeler onun Ehl-i sünnet mezhebinin genel kanaatlerini benimsemekle beraber Eş'arîlik veya Hanefî-Mâtürîdîlik açısından değerlendirmelere girmediğini göstermektedir. O, Ahmet b. Hanbel gibi önder bir mezhep imamının mushafın cildinin dahi mahlûk olamayacağı gibi cahilce bir görüşü savunamayacağını belirtmekte, onun kelâmın ezeliyeti ile nefsi kelâmı kastettiğini düşünmektedir. Teftâzânî'nin Hanbelî ve Kerrâmîlerin görüşleri hakkında naklettikleri bilgilerin kontrol edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu durum onun bu konuları muhakkik bir bakış açısı ile ele almaya çalıştığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kelâm Sıfatı, Ferhârî, Şerhu'l-'Akā'id, Nibrâs.

The Attribute of Kalâm According to Sharḥ al-'Akā'id Commentator al-Farhārī

Summary

The discussions on the attribute of kalâm have an important place in the Islamic theology. The nature of this attribute, whether it is eternal or created, whether the God was a speaker/mutakallim in eternity, and the classification of the interior and literal speech are among the most controversial issues. With the combination of the theological and political dimensions of the subject, a period known as the Mihna-whose effects resonated in the religious literature of later eras- was experienced. The effects of the discussions that took place during this period were also reflected in the religious literature of the following periods. The focus of the debates of this period was on whether the Quran indicates the speech

of God and, if so, whether it was created or not. The Mu'tazila, the most talked about sect in this period, shaped its view on the attributes around the principle of tawhid. Due to the understanding of attributes that they accepted, the Mu'tazila defended that the speech of God was created. They interpreted his speech in the texts as the creation of His speech in a place. Due to their understanding of the divine wisdom, they concluded that God was not speaker/mutakallim in eternity. Since they based their view on the harmony between His essence and attributes in terms of origin/seniority, the Hanbalis claimed that his speech was eternal, while the Karramis claimed that it was created. The Ahl al-Sunnah, defended a moderate view that found a middle way by distinguishing between the spiritual and literal speech regarding the attribute of speech of God. However, within the Ahl al-Sunnah, there are different views on whether God speaks in eternity and whether the manifestation of kalâm in various forms, such as command, prohibition, and news, should lead to a multiplicity in the attribute itself. This debate between the Mu'tazila, Hanbalis, Karramis and Ahl al-Sunnah is one of the important issues discussed in the Sharḥ al-'akā'id literature. The literature on Sharḥ al-'akā'id was formed by the commentaries, hashias, and taliks written by Mâturidî and Ash'arî scholars after al-Taftâzânî (d. 792/1390) wrote a commentary on the "Akā'id text" of Umar al-Nasafî (d. 537-1142), a Hanafîan/Mâturidî scholar, and emphasised Ash'arism in his commentary. An important author of this literature is al-Farhârî (d.1239/1823), one of the representatives of the Indian subcontinent. Al-Farhârî was from al-Farhâr, a village on the south bank of the river Sindh, near Kot Addu in the Multan region of Pakistan. Al-Farhârî started his education and training life at a young age and soon became one of the leading scholars of the period and gained the appreciation of the Amîr of Multan. Online research shows that his grave has been an important place of pilgrimage since his death until the present day. This reality shows that al-Farhârî was a respected scholarly figure among today's people as he was in the past. Al-Farhârî, who is reported to have a Hanafî and wahdat al-wujûdist Sufi personality by the sources, wrote his work on this literature in Nibrâs. Determining al-Farhârî's point of view on the issues he deals with in Nibrâs will help to understand the perspective of the Indian region, where important Hanafî scholars were educated, on the theological issues at that time. In this study, al-Farhârî, who is a commentator of Sharḥ al-'akā'id, has tried to determine the views of the parties in the discussions on the attribute of God's kalâm. Through this work, the author also clarifies how the Islamic theological sects justify the attribute of God's kalâm. The author's explanations, determinations, and objections in the context of this subject have been discussed by referring to important muhashshîs and scholars of this literature. Al-Farhârî's explanations and evaluations around the discussions on God's attribute of kalâm show that he adopts the general opinions of the Ahl al-Sunnah sect, but does not engage in evaluations in terms of Ash'arîism or Hanafî-Mâturidîism. He states that a leading imam of a sect like Ahmad b. Hanbal could not defend such an ignorant view that even the skin of the mushaf could not be created, and he thinks that he meant the eternity of kalâm by the eternity of the self. He says that the information that al-Taftâzânî conveyed about the views of the Hanbalis and the Karrâmîs should be checked. This means that he tried to deal with these issues from an enlightened perspective.

Keywords: Kalâm, Attribute of Kalâm, al-Farhârî, Sharḥ al-'Akā'id, Nibrâs.

Giriş

İslâm'ın ilk şartı olan Allah'a iman, tam olarak O'nun varlığının bilgisine ulaşılması ve sıfatlarının kavranmasıyla gerçekleşebilir. Müslümanların Allah'ı ve sıfatlarını tanımaya yönelik çabaları onları naslara yöneltmiş, ilgi ve ihtiyaçları farklı olan, farklı kültürlerle mensup kişilerin nasları anlama çabası yorum farklılığını, farklı telakkileri ve birtakım tartışmaları beraberinde getirmiştir. Başta Allah'ın sıfatlarının gerçek anlamda var olup olmadıkları, varlarsa mahiyetlerinin ne olduğu meselesi ilk tartışma konusu olmuş, ilerleyen süreçte de her bir sıfatın mahiyeti ve taallukları gibi konularda ortaya çıkan anlaşmazlıklar yeni tartışma alanları oluşturmuştur. Müslüman teolojisi ve siyaset tarihinde derin kırılmalar sebep olan kelâm sıfatı tartışmaları da önemli ihtilaf konularından biri olmuştur. Kur'an'ın açık naslarından¹ dolayı her mezhep Allah'ın konuştuğunu kabul etse de bu konuşmanın ve bu

¹ Nisa 4/164; A'râf 7/143.

konuşmaya delâlet eden kelâm sıfatının mahiyetine ilişkin hususlar kelâm sıfatı tartışmalarının odağını oluşturmuştur. Bununla beraber lafzî-nefsî ve kadîm-hâdis kelâm ayrımı, kelâm sıfatının taallukları, Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı ve nefsi kelâmın işitilebilir olup olmadığı konuları da kelâm kitaplarında aynı başlık altında ele alınmıştır.

Müslüman tarihinde önemli bir dönüm noktası olan Mihne döneminin yaşanmasında dinî bir unsur olarak öne çıkan kelâm sıfatı tartışmaları tarihi süreçte kelâm eserlerinde devam ettirilmiştir. Tahkik metodunun öncelendiği Muteahhir Kelâm'ın şerh ve hâşiye döneminde kelâm sıfatı hakkındaki tartışmaların nasıl gerçekleştiği merak konusu olmuştur. Şerh ve hâşiye döneminde sözü en çok edilen telif geleneklerinin başında Şerhu'l-'akâ'id hâşiye geleneği gelmektedir. Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537-1142) 'Akâ'id Metni'ne Şerhu'l-'akâ'id adında bir şerh yazarak konuları Eş'arî bakış açısıyla değerlendirmesi Hanefîlerin tepkisini çekmiş ve Teftâzânî'nin Şerhu'l-'akâ'id'inin üzerine çok sayıda şerh, hâşiye, ta'liklerin yazılmasıyla da "Şerhu'l-'akâ'id hâşiye literatürü" oluşmuştur.²

Çalışmada, Şerhu'l-'akâ'id'e bir şerh yazarak literatüre katkıda bulunan Ferhârî'nin (ö.1239/1823) kelâm sıfatı'nın mahiyeti, Allah'ın ezelde mütekellim olup olmadığı, Kelâm sıfatının kısımlarının teaddüd-ü kudemayı gerektirip gerektirmediği gibi konular ele alınacaktır.

Kaynaklarda farklı şekillerde (Ferhârî, Ferhârevî, Feryahârî, Pirhârvî, Bîrhârî) geçmekle beraber yaygın kullanıma göre tam adı Abdülaziz b. Ahmed el-Hâmid el-Kureyşî el-Ferhârî el-Multânî olan Ferhârî, Ferhâr'da doğmuş çok yönlü bir âlimdir. Pakistan'ın Mûltan³ bölgesindeki Kot Addu şehrine yakın bir köy olan Ferhâr, Sind nehrinin güney kıyısında bir yer olup Ferhârî'nin kendi ifadesiyle tatlı suların ve temiz havanın olduğu bir köydür.⁴ Kaynaklarda Muzaffergarh şehrine yakın bir yerde yaşadığı da zikredilmektedir.⁵ (Haritası için bk: EK1)

Ferhârî küçük yaşta kendi babasında hafızlık yaptıktan sonra Mûltan'daki âlimlerden ders almaya başlasa da kaynaklar onun bazı meseleleri anlamakta güçlük çektiğinden bahsedilmektedir. Bununla beraber eğitimine yılmadan devam eden Ferhârî kısa sürede hem halk hem de dönemin Mûltan emiri Şah Nevâz Han katında saygınlık kazanmıştır.⁶ Yaşadığı bölgenin en saygın âlimlerinden olan Ferhârî çok sayıda eser yazmıştır. Eserlerinden en meşhuru Teftâzânî'nin Şerhu'l-'akâ'id adlı eserine yazdığı şerh olan Nibrâs'tır. Vefatından kısa bir süre önce, h.1239 senesinde tamamlamış olan bu eser birçok defa basılmıştır. Diğer eserlerinden bazıları ise Merâmû'l-kelâm fi ilmi'l-kelâm, Kevşeru'n-nebî fi uşûl'l-hadîs, en-Nâhiye 'an ta'ni

² Mustafa Aykaç, "Osmanlı Kelâmında Mâtürîdîlik Vurgusu: Şerhu'l-'Akâ'id Hâşiyelerindeki Tekvin Tartışmaları Bağlamında Bir İnceleme", *Kader* 18/1 (2020), 5.

³ Pakistan'ın Pencap bölgesine bağlı tarihi yapıları ile öne çıkmış merkezi bir şehirdir. Medrese ve türbelerin çok sıklıkla karşılaşıldığı bu şehirde Türk-Hint mimarisinin özelliklerine sıklıkla rastlanmaktadır. Bk. Azmi Özcan, "Mûltan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/548-549.

⁴ Ebu Abdurrahmân Abdülazîz b. Ebî Hafs Ahmed b. Hâmid el-Kureyşî el-Ferhârî, *Zümurrudd-u aḥḍar ve yâḥut-u aḥmar* (Londra: Wellcome Library, Asian Collection, WMS Arabic 72, ts.), 265.

⁵ G.W Leitner, *History of Indigenous Education in the Punjab Since Annexation and In 1982* (Punjab: Languages Department, 1971), 152.

⁶ Muhammed Şefkatullah, *es-Selsebil fi tefsîrî't-tenzil* (Pakistan: Pencap Üniversitesi, Doktora Tezi, 1970), 34.

emîrî'l-mü'minîn Muâviye, Zümurrud-u aḥdar ve yâkut-u aḥmar, 'Anberun eşheb, Ni'me-l-vecîz fî i'câzi'l-Kur'ân-i'l-'azîz, es-Şamşâm, es-Sırru'l-mektûm mimma aḥfâhu'l-müteḥaddimûn, el-İksîru'l-a'zam, el-Yâkût, Ma'cûnu'l-cevâhir, es-Selsebîl fî tefsîri't-tenzîl, İmân-ı kâmil ve et-Tiryâk'tır.⁷

Ferhârî, Hint alt kıtasında yaygın olan Çiştî tarikatına mensup bir âlimdir. Fikrî arka planında vahdet-i vücûd telakkisi yatan Çiştîlik, Allah'tan uzaklaştıracağı düşünerek şahsî mülkiyeti, öç almayı, devlet adamlarıyla ilişki kurmayı hoş görmeyen bir anlayışa sahiptir.⁸ Tasavvufî bir kimliğe sahip olmakla beraber kelâmî konulara da ilgi duyan Ferhârî'nin itikadî görüşlerinin araştırılmasının Hint alt kıtasının sûfî din anlayışının itikadî konulara bakış açısını yansıtması bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz.

1. Ferhârî'nin Kelâm Sıfatına Bakışı

1.1. Kelâmın Mahiyeti Meselesi

En yüce ve aşkın olan Allah, yaratılmışlarla olan münasebetlerini kelâmı vasıtasıyla bildirir. Ancak bu kelâmın yaratılmışların kelâmına benzemediği genel kabul olsa da Allah kelâmının mahiyetinin ne olduğu önemli bir tartışma konusu olmuştur. Kelâm sıfatı hakkında yaşanan tartışmalar Mu'tezile, Hanbelîlik, Ehl-i Sünnet ve Müşebbihe-Mücessime gruplarının (özellikle Kerrâmîye'nin) konuya ilişkin görüşleri etrafında şekillenmiştir. İhtilafın ilk basamağında kelâm sıfatı ile Allah'ın zâtı arasındaki ilişkinin nasıl olduğu konusu yer almaktadır.

Tevhid ilkesinden yani tek kadîm varlığın Allah olması gerektiğinden hareketle Allah'a atfedilen tüm sıfatların hâdis olması gerektiğini düşünen Mu'tezile, kelâm sıfatını da Allah'ın zâtından ayrı ve hâdis kabul etmiştir. Bu telakkisinin temeline tevhid ilkesini koyan ve Allah'ın kelâm sıfatına delalet etmesi sebebiyle Kur'an'ın da hâdis olduğunu söyleyen Mu'tezile "Onlara Rahman'dan muhdes bir zikir gelsin ki onlar ondan yüz çevirmesinler"⁹ ayetini bu kanaatlerine delil olarak getirmiştir. Kur'an'ın ses, harf, şekil, ayet, sure, cüzlerden müteşekkil olmasını; başının, sonunun, bölümlerinin olmasını Kur'an'ın hudûsu hususunda aklî deliller olarak öne süren Mu'tezile aynı zamanda kelâm sıfatının da hudûsunu ispat etmeye çalışmaktadır.¹⁰

Allah'ın zâtıyla kâim olması sebebiyle Allah ile sıfatları arasında uyum olması gerektiği fikrinden hareket eden Hanbelîler, ezeli olan Allah'ın, kelâm sıfatının da ezeli olması gerekliliğini iddia etmişlerdir. Zira ezeli olan Allah'ın zâtı, yaratılmış olan hâdis niteliklere mahal olamaz.¹¹ Aynı fikirden hareket eden Kerrâmîler de teşbih ve tecsim anlayışlarıyla uyumlu olarak Allah'ın hâdislere mahal olmasında,

⁷ Diğer eserleri için bk. Muhammed Ali Erdem, *En-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-Akâ'id Adlı Eseri Bağlamında Abdülazîz el-Ferhârî'de Bilgi Teorisi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 14-15.

⁸ Khaliq Ahmad Nizami, "Çiştîye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/343-345.

⁹ Şuarâ 36/5

¹⁰ Kadı Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, çev. Murat Memiş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 66.

¹¹ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1/150.

kelâm sıfatının da Allah'ın zâtında kâim hâdis bir sıfat olmasında sakınca görmemiştir.¹²

Ehl-i sünnet ise nefsi ve lafzi kelâm ayırımı yaparak bu görüşlerin arasını bulacak şekilde bir görüş serdetmiştir. Nefsi kelâm (kelâm-ı nefsi) konuya dair Allah'ın zâtındaki manayı ifade ederken bu mananın söz, yazı ve şekle bürünen haline de lafzi kelâm (kelâm-ı lafzi) denilmiştir. Ehl-i sünnet'e göre Allah'ın bir sıfatı olan kelâm sıfatı ezeli iken, bu sıfatın yaratılmışların anlayacağı şekle girmiş hali hâdistir. Diğer ifade ile nefsi kelâm ilâhi bir yapı arz ettiğinden ezeli iken, lafzi kelâm ezeli değil, hâdistir.¹³ Nefsi kelâmın hakikati, görünen âlemde konuşan kimsenin içinde idare ettiği mana olarak ifade edilmektedir. Konuşan kimse bu manayı bazen diliyle, bazen yazıyla, bazen de işaretlerle tabir edebilir. Her ne kadar dil, yazı ve işaret birbirinden farklı olsa da her birinin mefhumu tek bir manaya delalet etmektedir.¹⁴

Ferhârî Ehl-i sünnet'in Allah kelâmı hakkında nefsi ve lafzi kelâm ayırımını benimsemekte ve kelâm-ı nefsi telakkisini insanın içinde var olan mananın dışı vuruşu olarak açıklamaktadır. Nefsi kelâm her emreden, nehyeden veya haber verenin ifadeleri içinde yer alan bir manadır. Bu açığa çıkma/dışa vurum; yazı, söz veya işaret ile olmaktadır. İşte bu mana, kelâm-ı nefsidir. Ayrıca bu mana tek bir şey olup haddi zatında farklılık arz etmez. Ancak bu manadan dışı yansıyan şeyler ise farklılık arz edebilir. Bu sebeple de farklılık arz etmeyen "mana" farklılık arz eden şeyden başka bir şey olur.¹⁵ Zira içimizde oluşan mana, ibârelerin değişmesiyle değişkenlik göstermez. Ferhârî ile aynı hususa dikkat çeken Muslihuddin Kesteli (ö. 901/1496) konuyu aynı manaya delâlet eden iki farklı lafız ile açıklamaktadır. O, "Zeyd ayakta"dır" ile "Zeyd ayakta olma vasfını taşıyandır" sözlerinin tek bir manayı ifade edeceğini söyleyerek nefsi kelâmın tek oluşunu ispat etmeye çalışır.¹⁶

Ferhârî'ye göre kelâm-ı nefsinin var olduğunun delili icmâ ve peygamberlerden tevatürle gelen rivayetlerdir. Allah'ın kelâm sıfatıyla muttasıf olmaması da düşünülemez. Kelâm-ı lafzinin ise Allah'ın zâtıyla kâim olması mümkün değildir. Zira hâdis olan şeyler Allah'ın zâtıyla kâim olamaz. Bu sebeple de kelâm-ı nefsi Allah'ın zâtıyla kâim kadîm bir sıfattır. Lafzi ve nefsi kelâm haricinde üçüncü bir kelâm çeşidi de yoktur.¹⁷

Ferhârî'nin lafzi kelâma dair açıklamaları, Ehl-i sünnet'in telakkisi doğrultusundadır. Ona göre lafzi kelâm harf ve seslerden müteşekkildir. Bunlar ise hâdis

¹² Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye*, thk. Ali Kemâl (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2014), 65; Sa'düddin Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409), 4/143-145; el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/150.

¹³ Muhammed Abdülazîz el-Ferhârî, *en-Nibrâs*, thk. Muhammed Yakûb Reşîd vd. (Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Büsrâ, 2015), 222.

¹⁴ Ebû Muhammed Nuruddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi (İstanbul: İSAM, 2014), 117-118; Şemseddin Semerkandî, *es-Sahâifü'l-İlâhiyye*, ed. İlyas Çelebi, çev. Ramazan Biçer (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 192-193; Molla Ahmed el-Cüneydî, *Hâşiyetü Molla Ahmed 'alâ şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye*, nşr. Abdülkerim (Mektebe-i İslamiyye Mîzânü Markîb, 1392), 1/119.

¹⁵ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 222.

¹⁶ Muslihuddin Mustafa b. Muhammed Kesteli, *Hâşiyetü'l-Kesteli 'alâ şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye içinde*, ed. Mer'î Hasan er-Reşîd (Lübnan: Dâr Nuru's-Sabâh, 2012), 295.

¹⁷ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 233.

arazlardır. Dolayısıyla harf ve seslerden oluşan kelâm hâdis olup Allah'ın kelâmı olması düşünülemez.¹⁸ Tekellüm (beşerin konuşması) dediğimiz şey ise, bir ifadede söylenen ibarenin, içerisinde bulunan bir harften sonra başka bir harfin söylenmesiyle mümkün olmaktadır ve hâdistir.¹⁹

Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında yaşanan tartışmanın temelinde Mu'tezile'nin kelâm-ı nefsiyi kabul etmemesinin yattığını söyleyen Ferhârî'ye göre Mu'tezile "kelâm-ı nefsi" kavramını reddederek, Allah'ın kelâmının sonradan yaratılmış lafızlardan ibaret olduğunu savunmaktadır.²⁰ Ferhârî lafzî ve nefsi kelâm hususunda Mu'tezile ile olan tartışmanın özüne değinerek meselede iki taraf arasında aslında büyük uçurumlar bulunmadığına temas eder. Zira Ferhârî'ye göre Mu'tezile ile Ehl-i sünnet'in arasındaki ihtilafın kaynağı kelâm-ı nefsinin kabul edilip edilmemesi meselesidir. Her iki taraf kelâm-ı nefsinin ispatı ve nefyi hususunda ihtilaf etmese, esasen ortada bir tartışma konusu da kalmayacaktır. İhtilaf; "Biz 'Kur'an mahlûk değildir' dediğimizde kelâm-ı nefsiyi kastederken, onlar da "Kur'an mahlûktur" dediklerinde kelâm-ı lafzîyi kastetseler bir sorun da kalmayacaktır. Biz zaten lafız ve harflerin kadîm olmadığını, Mu'tezile'nin de dediği gibi hâdis olduğunu kabul ediyoruz. Ancak onlar, kelâm-ı nefsinin varlığını kabul etmiyorlar"²¹ cümleleriyle anlatan Ferhârî'ye göre Mu'tezile kelâm-ı nefsiyi kabul etse, Ehl-i sünnet gibi onun kadîm olduğunu söyleyecekti.

Ferhârî Hanbelîlerin Allah'ın kelâm sıfatı hakkındaki görüşlerini anlatırken Ahmed b. Hanbel'i diğer Hanbelîlerden farklı değerlendirmektedir. Ferhârî Hanbelîlerin cehalet veya hut da inatlarından dolayı ses ve harflerden oluşan kelâmın da kadîm olduğu görüşüne sahip olduklarını aktarmaktadır. Hanbelîlerden bazılarının "cilt ve kapak da kadîmdir" şeklinde ifadeler sarf ettiklerini, hatta içlerinden bazılarının "Kur'an'ın yazılacağı cisim hâdis iken yazıldıktan sonra kadîm olacağı" şeklinde de görüşlerinin olduğunu nakletmektedir.²² Ancak Ferhârî, cilt ve kapağın dahi kadîm olduğu görüşünün²³ çok gülünç olduğunu, akli çok az olan bir kimseden bile bu tür sözlerin ortaya çıkmasının mümkün olmadığını, bunun Hanbelî mezhebine mensup bazı cahillerin ortaya koyduğu bir şey olduğunu açıkça söyleyerek Ahmed b. Hanbel'i bu görüşten tenzih etmektedir. Kelamcıların, görüşleri sebebiyle Hanbelîleri müthiş derecede zemmettiğini, hâlbuki Ahmed b. Hanbel'in Hanbelîlerin imamı olduğunu yineleyerek ona karşı aşırı eleştirel tavra karşı duruş ortaya koymaktadır.²⁴ Ferhârî diğer bir eserinde ise mezhep imamlarının Müslüman imamları olduğunu, bu sebeple Hanbelîlerin kelâm sıfatı hakkındaki genel ifadelerinin nefsi kelâmın kadîm olduğu şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemektedir.²⁵ Ferhârî ile aynı şeyi düşünen diğer bir Şerhu'l-'akâ'id muhaşşisi Ramazan Efendi

¹⁸ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 225.

¹⁹ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 225.

²⁰ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 222.

²¹ Bu hususta, "Allah'ın kelâm-ı nefsinin varlığı noktasında hemfikir oluşu"na dair Ferhârî'nin tam aksi görüş için bk. Hasan Sefa Turan, *Şerhu'l-Akâid Hâşiyelerinde Varlık Ve Ulûhiyet* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 171.

²² Ferhârî, *en-Nibrâs*, 231; el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/150.

²³ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 4/144-145.

²⁴ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 231.

²⁵ Abdülâzîz el-Ferhârî, *Merâmu'l-kelâm fî 'akâ'id il-islâm* (Karaçi-Pakistan: Zamzam Publisher, 2020), 88.

(ö.1025/1616) de “Kur’ân’ın müşahhas olarak kadîm olması bir çocuğun dahi söylemeyeceği bir şey iken müçtehit imamlardan biri olan Ahmed b. Hanbel’in bunu söylemesi nasıl mümkün görülebilir”²⁶ diyerek Hanbelîlerin fikirlerinin daha titiz irdelenmesi gerektiğinin altını çizmektedir.

Teftâzânî’nin, Kerrâmiyye’nin kelâm sıfatının mahiyetine dair kanaati olarak aktardığı “Allah’ın kelâmı bir araz olup, ses ve harflerden müteşekkildir, buna rağmen kelâm sıfatı kadîmdir”²⁷ ifadesini Ferhârî reddetmektedir. Ferhârî, Teftâzânî’nin bu kaniya Kerrâmiyye içerisinde birkaç kişinin kelâm sıfatının kadîm olduğunu söylemesinden hareketle varmış olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre Teftâzânî’nin bu ifadeleri onun Kerrâmiyye konusundaki görüşlerinde mütesâhil bir tutum benimsediğini göstermektedir.²⁸ Zira Ferhârî’ye göre, Hanbelîler kelâm sıfatının kadîm olduğu görüşünü savunmaktadır. Buna mukabil Kerrâmiyye, hâdislerin Allah’ın zâtıyla kâim olabileceğini kabul ettiğinden kelâm sıfatının hâdis olduğunu ileri sürmektedir.

Ferhârî’nin Hanbelî ve Kerrâmîlerin kelim sıfatı hakkındaki görüşleri hakkındaki değerlendirmeleri ile Cürcânî’nin değerlendirmeleri benzerlik arz etmektedir.²⁹ Bu durum Ferhârî’nin muhtemel kaynakları arasında Cürcânî de olabileceğini düşündürmektedir. Ancak Ferhârî’nin Ahmed b. Hanbel’in kelâmın kadîm olduğuna dair görüşünün kelâm-ı nefsiyi kabul ettiğini gösterdiğine dair yorumu kaynaklarda çokça zikredilmeyen bir bilgidir.

Mu’tezile hakiki manada Allah’ın kelâm sıfatının olduğunu kabul etmemekle beraber, mevcut naslar sebebiyle Allah’ın mütekellim oluşunu inkâr edemediğinden Allah’ın mütekellim oluşunu bir mahalde ses ve harfler yaratmak olarak tanımlamıştır. Yani Allah’ın mütekellim olmasını, O’nun kudretiyle bir kelâmın ortaya çıkmasından ibaret görmüşlerdir. Buna göre cisim ve arazların yaratılması ile kelâmın yaratılması arasında fark kalmaz.³⁰ O halde Allah’ın mütekellim olması, kelâma güç yetirmek ve onu bir mahalde yaratmaktan başka bir anlam ifade etmez. Ferhârî’ye göre bu anlayışıyla Mu’tezile Allah’ın mütekellim oluşunun başkasıyla kâim bir kelâm ile gerçekleştiğini iddia eder. Başkasıyla kâim olma ifadesindeki “başka” da onlara göre levh-i mahfûz, Cibrîl veya Hz. Mûsâ ile konuşan ağaçtır.³¹ Mu’tezile Tur dağı, Hz. Musa ile konuşan ağacı, havayı, Cibril’i veyahut da Hz. Peygamber’i Allah’ın kendi kelâmını yaratması için birer mahal olarak görmüştür. Buna uygun olarak da Allah’ın konuşmasını da Allah’ın yazı şekillerini levh-i mahfûzda yaratması olarak tevil etmişlerdir. Daha sarîh bir ifadeyle, onlara göre Allah’ın yaratmasına konuşma denilebilir. Her ne kadar bu ses ve harfleri telaffuz etmese de yaratması

²⁶ Muhammed el-Haneffî el-Bihîştî Ramazan Efendi, *Hâşiyetü Ramazân Efendi. Mecmûatu’s-Seniyye ‘alâ Şerhi’l-‘akâ’idi’n-Nesefiyye içinde*, ed. Mer’î Hasan er-Reşîd (Lübnan: Dâr Nuru’s-Sabâh, 2012), 308.

²⁷ Teftâzânî, *Şerhu’l-‘akâ’idi’n-Nesefiyye*, 65.

²⁸ el-Ferhârî, *en-Nibrâs*, 225; Ebû İshâk İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh İsfarayînî, *Hâşiyetü’l-‘İşâm ‘alâ şerhi Sa’düddîn et-Teftâzânî ‘ale’l-‘Akâ’idi’n-Nesefiyye. Mecmûatü’l-havâşî’l-behiyye ‘alâ şerhi’l-‘akâ’idi’n-Nesefiyye*, nşr. Abdülkerim (Mektebe-i İslamiyye Mîzânü Markûb, 1392), 2(İkinci Cildin Eki)/180.

²⁹ Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 3/150.

³⁰ Fahrüddîn er-Râzî, *el-İşâre fî usûli’l-kelâm (Felsefî Kelâmın Temel Meseleleri)*, çev. Ulvi Murat Kılavuz - Serkan Çetin (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 198.

³¹ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 225.

konusması için yetmektedir.³² Ferhârî'ye göre Mu'tezile'nin belirttiği gibi Allah'ın mütekellim olması bir mahalde ses ve harfleri yaratmak veya levh-i mahfûzda harfleri yaratmak değildir. Zira konuşmak kelâmı yaratmak değil, konuşma eylemini biz-zat yerine getirmektir.³³

Mu'tezile tevhi'd ilkesine yönelik yorumları sebebiyle Allah'ın ezeli sıfatlarından olan kelâmı tevil ederek açıklamıştır. Onların kelâmı Allah'ın bir fiil sıfatı olarak kabul etmeleri, kelâmının yaratılmış olacağı fikrine ulaştırmıştır. Fakat Mu'tezile'nin bu görüşüne göre taş atıp da taşın hareket etmesini sağlayan kişiye "hareket eden" adı verilmesi gerekmektedir.³⁴ Ancak hareket edenin, hareketin kendisinde gerçekleşen olduğu açıktır. Yoksa başka bir cisimde bu hareketi ortaya çıkarana "hareket eden" dememiz mümkün değildir.³⁵ Şayet hareket eden hareketi yaratan olsaydı bu surette Allah'ın arazlarla muttasıf olması gerekirdi. Yine siyahı yaratması sebebiyle O'nun için "siyah" demek de mümkün olurdu. Ancak Allah'ın bu tür vasıflardan münezzeh olduğu açıktır.³⁶

Bir Şerhu'l-'akā'id muhaşşisi olan İsmüddîn el-İsferâyînî (ö. 945/1538), mütekellim olmanın kelâmı bir mahalde yaratmak anlamına geldiğini iddia etmenin lügate aykırı olduğunu söylemektedir. İsferâyînî, bu düşüncelerinden dolayı Mu'tezile'ye "konunun hakikatine vakıf olmayan avam" nitelemesi yapmaktadır.³⁷ Ferhârî de İsferâyînî gibi tüm dildilerin icmâsı ile "bir işin failinin, o işi yerine getiren kimse" olacağını dile getirmek suretiyle Mu'tezile'nin bu iddiasına karşı gelmekte ve Mu'tezile'nin sarf ettiği "konuşmak, kelâmın yaratılmasıdır" şeklindeki sözün dikkat ve önem atfedilecek bir iddia olmadığını söylemektedir.³⁸

Kelâm sıfatının mahiyeti tartışmalarında ele alınan konulardan biri de Allah kelâmının hâdis/yaratılmış olup olmadığı meselesidir. Kelâm sıfatı etrafındaki tartışmaların damgasını vurduğu, motivasyon kaynakları arasında dinî sâikler kadar siyâsî sâiklerin de bulunduğu³⁹ Mihne Döneminin dinî veçhesi, Kur'an'ın mahlûk/hâdis olup olmadığı hususunda yaşanan tartışmalarla şekillenmiştir. Ehl-i

³² Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, nşr. İbrâhim Ebyârî (Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1962), 7/3-5; el-Ferhârî, *en-Nibrâs*, 236; Fahreddin Râzî, *el-Muhassal (Ana Hatlarıyla Kelam ve Felsefe)*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 151; Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn (Mâtürîdiyye Akâidi)*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İFAV, 2015), 75.

³³ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 225; Aynı hususta Ramazan Efendi'nin değerlendirmeleri için bk: Ramazan Efendi, *Hâşiyetü Ramazân Efendi. Mecmûatu's-Seniyye 'alâ Şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye içinde*, 312.

³⁴ Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-Siyâlkûtî, *Hâşiyetü's-Siyâlkûtî 'alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî 'alâ Şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye, Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ Şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye.*, nşr. Abdülkerim (Mektebe-i İslamiyye Mîzânü Markîb, 1390), 1 (Birinci Cildin Eki)/264.

³⁵ el-Cüneydî, *Hâşiyetü Molla Ahmed 'alâ Şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ Şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye.*, 1/125; es-Siyâlkûtî, *Hâşiyetü's-Siyâlkûtî 'alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî 'alâ Şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye, Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ Şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye.*, 1 (Birinci Cildin Eki)/261.

³⁶ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 224.

³⁷ İsferâyînî, *Hâşiyetü'l-'İşâm 'alâ Şerhi Sa'düddîn et-Teftâzânî 'ale'l-'Akâ'id-i'n-Nesefiyye. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ Şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye.*, 2 (İkinci Cildin Eki)/180.

³⁸ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 224.

³⁹ Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Siyasetle İmtihani: Mihne Süreci.", *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*, ed. Hayati Hökelekli - Vejdi Bilgin (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015), 169-170.

hadisin halk üzerindeki etki alanının bastırılması amacıyla konu hakkındaki tartışmaların dönemin Mu'tezile kalamcıları tarafından ön plana çıkarılması, dönemin halifesi Ebû Ca'fer (Ebü'l-Abbâs) Abdullâh el-Me'mûn'un da bunu desteklemesi mihne sürecinin başlamasına sebep olmuştur.⁴⁰ Böylece devlet politikası haline gelen mihne siyaseti, Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmenin gerekliliği üzerinden dönemin Ehl-i hadis âlimlerine baskı kurmaya çalışmıştır. Kelâmî literatürde "Halku'l-Kur'an Meselesi" şeklinde meşhur olan bu tartışmanın temelinde Allah'ın kelâm sıfatına mahiyetine yüklenen anlamlar yatmaktadır.

Ferhârî'ye göre Ehl-i sünnet eserlerinde, Ehl-i sünnet'in genel kabulüne uygun olarak, "Kur'an'ın Yaratılmamışlığı/Adem-i Halku'l-Kur'an" şeklinde bir başlıklandırma olması gerekirken, meselenin Mu'tezile'nin ele aldığı şekilde "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi/Halku'l-Kur'an" diye meşhur olduğu için bu türden bir isimlendirmeye gidilmiştir.⁴¹ Ona göre gözden kaçmaması gereken önemli bir nokta, "Allah'ın kelâmı mahlûk değildir" ifadesi ile "Kur'an mahlûk değildir" ifadesi arasında farkın olmasıdır. Zira Kur'an denilince akla ilk olarak kelâm-ı lafzî gelmektedir. Ancak "Allah'ın kelâmı" denildiğinde ise kelâm-ı nefsî anlamı gelmektedir. Bu manada Allah'ın kelâmı olarak Kur'an kastedildiğinde kelâm-ı nefsî anlamındaki kadîm olan kelâm düşünülmelidir.⁴² Aynı konuya temas eden diğer bir haşiye müellifi Abdullah el-Eyyûbî'ye (ö.1252/1836) göre "Allah'ın kelâmı" yerine "Kur'an" lafzının kullanılması sebebi, "Allah'ın kelâmı" ifadesinin kelâm-ı nefsî için kullanımının yaygın olmasıdır. Bu sebeple de "Kur'an Allah kelâmıdır" ifadesi ile lafzî kelâmın anlaşılmasının önüne geçilmek istenmiştir.⁴³

Ferhârî, Mu'tezile'nin halku'l-Kur'an meselesinde kanaatini onların birkaç deliliyle özetlemekte, fazla ayrıntıya girmeden konuyu kısa bir değerlendirmeye birtirmektedir. Mu'tezile'ye göre kelâm-ı nefsînin nefyedilmesinin ve Kur'an'ın hâdis olduğunun delili, Kur'an'ın hudûs alametleri taşımasıdır. Bu özelliklerden birisi teliftir. Telif ise harf, ayet ve surelerden meydana gelmektir. Diğeri ise tanzimdir. Tanzim de inci dizisi gibi bir üslupta olmak manası taşımaktadır. Her telif ve tanzim edilen şey mahlûktur. Bunun yanında inzal ve tenzil ile muttasıf oluş da hudûs alametleridir. Zira Allah'ın zâtı ile kâim olan sıfatın nüzulü muhaldır. Kur'an'ın Arapça olması, işitilebilir olması da hudûs göstergesidir. Zira işitilebilir olmak o şeyin ses olduğunun kanıtıdır. Ses de havayla kâim olan bir arazdır ve hâdistir. Bununla beraber Kur'an'ın fasih olması, bir kısmının mensuh olması da Mu'tezile'nin Kur'an'ın yaratılmışlığına dair delilleridir. Zira nesh mevcut hükmün kaldırılması veya sonlandırılmasıdır. Bu, "Kadîmliği sabit olanın yokluğu mümkün değildir" kaidesinin gereğidir.⁴⁴ Ferhârî sıraladığı Mu'tezile'ye ait bu delillerin Hanbelîlere yönelik itirazlar olduğunu dile getirmektedir. Zira Hanbelîler lafzın kadîm olduğunu iddia etmişlerdir. Ehl-i sünnet ise lafızların kıdemini savunmamaktadır. Bu yüzden Mu'tezilîlerin ortaya koydukları deliller Ferhârî'nin benimsediği Ehl-i sünnet'in konu ile ilgili genel

⁴⁰ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/26-27.

⁴¹ Ferhârî, en-Nibrâs, 232.

⁴² Ferhârî, en-Nibrâs, 230-231.

⁴³ Eyyûbî, Hâşiye-i Hayâlî-i Eyyûbî, 253.

⁴⁴ Kâdî Abdülcabbâr, *el-Muğnî fî ebvâbî't-tevhîd ve'l-'adl*, 7/6-13; el-Ferhârî, en-Nibrâs, 232-233.

görüşüne karşı geliştirilmiş değildir.⁴⁵

Ferhârî'nin Ahmed b. Hanbel'in görüşleri ile cahil Hanbelîler diye nitelediği kimselerin görüşleri arasında farklılıklar olduğu, hatta onun kelâm-ı nefsiyi kabul etmiş olabileceğine dair ifadeleri onun bir nevi Ahmed b. Hanbel savunusu yaptığı şeklinde yorumlamaya müsaittir.

1.2. Kelâm Sıfatının Kısımlarına Dair Tartışmalar

İnsan, Allah'ın kelâmı sebebiyle birtakım sorumluluklar içeren vahye muhatap olmaktadır. Emir ve nehyin olmadığı bir yerde sorumluluktan, kulluk ve itaatten bahsetmek mümkün olmamaktadır.⁴⁶ Kelâm sıfatının varlığı ve mahiyeti yanında emir, nehiy, haber, istifham ve nida gibi kısımlara ayrılmasının kelâm sıfatının hadd-i zâtında bir değişiklik veya çokluk meydana getirip getirmeyeceği, tevhidi ihlal eden bir mesele olup olmadığı da kelimacılar tarafından tartışılmıştır. Kelâm sıfatının bir/tek olup, emir, nehiy ve haber şeklinde farklı sıfatlardan oluşmadığı, ancak taalluklarına göre emir, nehiy ve haber gibi kısımlara ayrıldığı genel bir kabul olarak belirmektedir.⁴⁷

Ferhârî, Fahreddîn Râzî'nin (ö. 606/1210) kelâm sıfatının emir, nehiy, haber, istifham ve nida olarak beş sıfattan oluşacağı yönündeki ifadesini⁴⁸ kabul etmez. Çünkü kelâm sıfatının zâta müstenid olması kabul edilecek olursa bu ya ihtiyâr ya da icâb ile olabilir. Eğer ihtiyâr ile olursa ihtiyâra muhatap olanda hudûsun gerçekleşeceğinden dolayı kadîm olanın ihtiyâr ile sâdir olması uygun düşmez. Şayet kelâm icâb ile zâta müstenid olursa bunun sonucunda ise ya sonsuz kelâmların var olması yahut da tercih bilâ müraccih (tercih edici olmadan tercih) olması gerekir ki bu, batıl bir görüştür.⁴⁹ Böylece Ferhârî kelâm sıfatının bir olup emir, nehiy, haber, istifham ve nida gibi kısımlara ayrılmasının taalluklara göre olacağını ifade etmektedir.⁵⁰

Ferhârî, kelâmın zâta müstenid oluşunun icâb, ihtiyâr veya kendiliğinden olması hükmünün her halükarda yanlış bir sonuç ortaya çıkaracağından, kelâmın bölünmeyi ve farklı parçalara ayrılmayı kabul etmeyen ezeli bir nitelikte olması gerektiğini vurgular. O, bu meseleye farklı bir cihetten yaklaşarak şöyle de bir açıklama getirir: "Şayet kelâm sıfatının birden çok sıfattan oluşu sabit olursa sıfatların yedi veya sekiz olması durumu da boşa çıkmış olur. Bu sebeple buradaki delil sûflerin sıfatların ispatının sonsuz olması görüşünü destekleyen bir delil olmasına sebep olacaktır."⁵¹ Zira bu sebeple, sıfatları ispat veya nefyetme itibarıyla bir temellendirmenin gerekliliğinin mümkün olmaması da gündeme gelecektir.

Ferhârî kelâmın bir olup farklılığın taalluklarda olduğunu, bu sebeple emir,

⁴⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye*, 68; el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/154; el-Ferhârî, *en-Nibrâs*, 234.

⁴⁶ Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-kelâm*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 89.

⁴⁷ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 227; İsfârâyînî, *Hâşiyetü'l-'İşâm 'alâ şerhi Sa'düddîn et-Teftâzânî 'ale'l-'Akâ'id-i'n-Nesefiyye*. *Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'id-i'n-Nesefiyye*, 2 (İkinci Cildin Eki)/181.

⁴⁸ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mesâilü'l-hamsûn fî usûlî'd-dîn (Kelâmın Temel Problemleri)*, çev. Hüsnü Turgut - Erkan Baysal (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022), 126.

⁴⁹ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 226; Benzer bir açıklama için bk. el-Eyyûbî, *Hâşiyeye-i Hayâlî-i Eyyûbî*, 251.

⁵⁰ Eyyûbî, *Hâşiyeye-i Hayâlî-i Eyyûbî*, 251.

⁵¹ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 226.

nehiy vb. kısımların ise bir sıfat gibi değerlendirilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sıfatın zât ile olan alakasından hareketle îcâb veya ihtiyar ile de kelâm sıfatını temellendiremeyeceğimizi söyler. Böylece kelâmın emir ve nehiy gibi kısımlara ayrılmasının sıfatın çokluğunu gerektirmediğini, aksi takdirde sıfatların sonsuzluğu gibi bir durumla karşı karşıya kalınacağını dile getirir.

Osmanlı mantıkçısı İsmâil Gelenbevî (ö. 1205/1791) de mantıkçı kimliğiyle aynı hususa dikkat çekerek Ferhârî'nin bu kanaatini tekrarlamaktadır. O, kelâm sıfatının taalluklarının çok oluşunun sıfatların da çokluğunu gerektireceği endişesini beraberinde getireceğini, bunun da fâsid bir düşünce olduğunu vurgulamaktadır. Zira ilim sıfatındaki taallukların hâdis olması ilim sıfatının da hâdis olmasını gerektirmediği gibi, kelâm sıfatı ve taallukları hususunda da aynı durumun geçerli olacağı şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır.⁵² Zira kelâm sıfatı ilim, kudret, sem' ve basar gibi tek bir sıfat olup kadîmdir. Ancak birden çok olmaları (tekesür) taalluk ve izafetlerde gerçekleşmektedir.⁵³ "Cuma günü Zeyd'in var olmasına kudretin taalluk etmesi" bu taallukun hâdis olduğuna bir örnektir. Ancak böyle bir durumda kudret sıfatının da hâdis olması gerekir.⁵⁴

Aslında Ferhârî'ye göre meselenin özü, tevhide en uygun olanın sıfatların mümkün olduğunca nefyedilmesidir. Fakat zarûrî olarak sekiz sıfatın ispat edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple mümkün olduğu kadarıyla sıfatları azaltmak ve zarûrî olanın üstündekileri de nefyetmek tevhid için daha uygundur. Buradan hareketle Ferhârî, sıfatların teaddüd/tekessür etmesi şayet tevhidi nefyedecekse, sekiz sıfatın ispat edilmesi görüşünün de şirk olduğunu, aksi takdirde binlerce sıfat ispat etmenin de bir sakıncası olmayacağını söyler.⁵⁵ Siyâlkûtî de ister kelâm sıfatı ister diğer sıfatlar için geçerli olan şeyin, çokluk gerektirecek bir delil olmadığını söyler. O da, çokluğun meydana geldiği şeylerin sadece taalluk ve izafetler olduğunu, sıfatların kendisinde herhangi bir çokluğun söz konusu olmadığını vurgulayarak Ferhârî ile aynı hususa dikkat çekmektedir.⁵⁶ Yine Saçaklızâde'nin (ö.1145/1732) de ifade ettiği gibi kelâm, Zeyd gibi müşahhas bir şeydir. Zeyd şahıs olarak bir tanedir ve kendisinde olmayan bir sıfatla vasıflandığında Zeyd'i Zeyd olmaktan çıkarmayacaktır.⁵⁷

Ferhârî'nin bu konudaki görüşlerinin, kelâm sıfatının mahiyeti ve sıfatların zât ile olan alakası konusundaki temellendirmelerden meydana geldiği görülmektedir. Kelâm sıfatının ezeli ve tek oluşunu, Allah'ın sıfatlarının zarûrî olanın üstünde ispat edilmesinin yanlışlığı üzerine inşa etmiştir. Bu anlamda kelâmın taalluklarının başka, sıfatın kendisinin başka olduğunu vurgulayarak bu husustaki görüşlerini ve aksi iddiaların yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

⁵² İsmâ'îl b. Mustafâ el-Gelenbevî, *Ta'likât 'alâ Hâşiyeti's-Siyâlkûtî* (İstanbul, 1235), 152-153.

⁵³ Teftâzânî, *Şerhu'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye*, 77.

⁵⁴ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 227.

⁵⁵ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 227.

⁵⁶ Siyâlkûtî, *Hâşiyetü's-Siyâlkûtî 'alâ hâşiyeti'l-Hayâlî 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye*, *Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye*, 261.

⁵⁷ Muhammed el-Maraşî Saçaklızâde, *Hâşiyetü'l-Mar'asî 'alâ Kûl Ahmed ve'l-Hayâlî 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye*, *Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye*, nşr. Abdülkerim (Mektebe-i İslamiyye Mizânü Markib, 1392), 2/106.

1.3. Allah'ın Ezelde Mütakellim Oluşu

Allah'ın ezelde mütakellim olup olmaması veya ezelde ma'duma hitabın câiz olup olmaması meselesi Eş'arîlerle Mâtürîdîler arasındaki ihtilaflı konulardandır. Mu'tezile'den farklı olarak ezelde Allah'ın kelâm sıfatının var olduğunu kabul eden Mâtürîdîler, Allah'ın bu sıfat ezelde aktif olarak kullanmadığını yani ezelde mütakellim olmadığını söyleyerek⁵⁸ Mu'tezile ile aynı fikri paylaşmışlardır. Ferhârî Allah'ın ezelde mütakellim olmadığına dair görüşleri Mu'tezile üzerinden eleştirmektedir.

Ferhârî öncelikle Mu'tezile'nin söz konusu itirazlarını ana hatlarıyla ortaya koyarak ardından gerekli değerlendirmeleri yapmaktadır. Mu'tezile, kelâm sıfatı anlayışından dolayı Allah'ın ezelde mütakellim oluşunun veyahut da kelâmın ezeli olmasının iki problem ortaya çıkaracağını iddia etmektedir. Şöyle ki:

- Şayet kelâm ezeli ise, Allah'ın muhatap olmaksızın ezelde emreden ve nehyeden olması gerekir. Bu, sefeh (hikmete aykırılık) olarak adlandırılır.

- Ezelde mâzî (geçmiş zaman) kipiyle haber vermenin Allah'a yalan isnat edilmesini gerektirmesidir. Kur'an'da bunun birçok örneği vardır. Örneğin; "Dediler ki: Ey Zülkarneyn..."⁵⁹ ayetidir. Geçmiş zaman kipli bir haberin, haber verilmeden önce içeriğinin de doğru olması gerekir. Bu sebeple kelâm ezeli ise ezelde geçmiş zaman kipli bir ayetle Allah'a yalan isnat edilmiş olur. Bu ise Allah için muhaldir.⁶⁰

Ferhârî Mu'tezile'nin yukarıda belirtilen iddialarını kabul etmemekte ve bu iddiaların yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Ona göre kelâmın geçmiş veya gelecek ile mevsuf olması durumu lafzî kelâm için geçerli bir durumdur. Nefsî kelâm için ise zaman bakımından bir farklılıktan söz edilemez.⁶¹ Bunun yanında Siyâlkûtî'nin de belirttiği üzere bir talebin hikmete aykırı olması, ma'dum olduğu esnada talepte bulunulmasıyla ilgilidir.⁶² İsferyânî de Mu'tezile'nin "ezelde muhatap olmadan emredip nehyetmenin sefeh (hikmete aykırılık) olacağı" şeklindeki iddiasının nefsî kelâm için değil, lafzî kelâm için geçerli olacağını söylemektedir.⁶³ Zira Ferhârî'ye göre muhatap olmadan emir veya nehyin hikmete aykırı (sefeh) olacağı iddiası eğer doğru olsaydı, Hz. Peygamber'in de bize bir şey emredememesini gerektirirdi.⁶⁴ Eyyûbî bu noktada konuyu daha da açarak Ferhârî'nin Hz. Peygamber'in emri üzerinden delillendirmesini detaylandırmaktadır. Eyyûbî'ye göre Hz. Peygamber'in emrettiği her şey biz var olmadan önce var olmuştur. Bu noktada Mu'tezile'nin iddiasına karşı çıkarak Hz. Peygamber zamanındaki söz konusu emir o devirdeki insanlar için nasıl hakiki manada bir emir ise, bugün de bizim için hakiki bir emir olacağını aktarmaktadır.⁶⁵

⁵⁸ Kemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr Muhammed b. Hemmâm el-Hanefî İbn Ebî Şerîf, *el-Müşâmere şerhu'l-müşâyere fî'l-akâ'idî'l-müniciye fî'l-âhire*, thk. Kemâleddin Kârî - İzzüddin Ma'mîş (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004), 96.

⁵⁹ el-Kehf 18/110.

⁶⁰ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 228-229.

⁶¹ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 230; Merâmu'l-kelâm fî 'akâ'idî'l-islâm, 88.

⁶² Siyâlkûtî, *Hâşiyetü's Siyâlkûtî 'ala hâşiyeti'l-Hayâlî 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye, Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye.*, 100-101.

⁶³ İsferyânî, *Hâşiyetü'l-İşâm 'alâ şerhi Sa'düddîn et-Teftâzânî 'ale'l-'Akâ'idî'n-Nesefiyye. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye.*, 2(İkinci Cildin Eki)/183.

⁶⁴ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 230.

⁶⁵ Eyyûbî, *Hâşiyetü'l-Hayâlî-i Eyyûbî*, 252.

Ferhârî, ezelde muhatap olmaksızın emredip nehyetmenin hikmete aykırı olacağı yanılışına farklı cihetlerden yaklaşarak cevaplar vermeye çalışmaktadır. O, hikmete aykırı olma durumunun, yok olan şeyden (ma'dûm) yok olduğu esnada bir iş talep edildiği takdirde gerçekleşeceğini söylemektedir.⁶⁶ Ayrıca, emir veya nehye muhatap olacak kişinin haricî varlığının olmasının bir gereklilik olmadığını da belirtmektedir. Zira lafzî hitap için muhatabın hariçte varlığı gerekmektedir. Nefsî hitâba muhatap olanın ise haricî bir varlığından öte vücûd-i ilmîsi (bilgi düzeyinde varlığı) yeterlidir.⁶⁷

Mu'tezile, kelâm kadîm ise kendisi için değişmenin muhal olması gerektiği düşüncesinden yola çıkar. Bunun yanında, kelâm sıfatı şayet ezelde zaman ile mevsuf değilse, sonrasında da mevsuf olmamalıdır. Bu itiraz, Mu'tezile'nin taallukların hâdis oluşunun sıfatı da hâdis kılacağı yönündeki bir endişesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁸

Mu'tezile'nin kelâm sıfatı özelindeki endişelerine açıklık getiren Ferhârî meseleyi, ilim sıfatının taalluklarının hâdis olmasının ilim sıfatının kendisinde birtakım hudûs emarelerinin olmasını gerektirmiyorsa, kelâm sıfatında da bir değişiklik gerektirmeyeceği şeklinde bir değerlendirme yaparak açıklamaktadır.⁶⁹ Örneğin; Allah'ın ilmi bu sabah "Ahmet evdedir" şeklinde gerçekleşen bir olaya taalluk etmiş, akşam saatlerinde ise dışarı çıkan Ahmet'in "Ahmet dışarıdadır" bilgisine taalluk etmiştir. Her ne kadar Allah'ın ilmine konu olan bu iki olay farklılaşmışsa da bu farklılık ilim sıfatında bir değişiklik meydana getirmemektedir.

Ferhârî sıfat ve taallukları arasındaki alakayı bir adam ve etrafında dolaştığı bir sütun örneği ile açıklamaya çalışmaktadır. Söz konusu adam, bir sütunun çevresinde yürür. Bazen sütun bu adamın sağında, bazen solunda, bazen arkasında ve bazen de önünde kalır. Bu değişiklikler, adam ile sütun arasındaki durumdan kaynaklanmaktadır. Ancak bu değişiklikler, sütunun kendisinde bir değişikliğe yol açmaktadır. Sadece adamın farklı yerlerde oluşu gereği konumu değişmektedir. Aynı durumun kelâm sıfatı için de geçerli olduğunu vurgulayan Ferhârî, taallukların farklılaşmasının kelâm sıfatının kadîm olma vasfını etkilemeyeceğini belirtmektedir.⁷⁰

Mu'tezile tarafından ortaya atılan iddia ve itirazları açıklamaya çalışan Ferhârî, konuyla alakalı olarak Mu'tezile'nin farklı birtakım iddialarını da ele almaktadır. Mu'tezile söz konusu iddialarını ortaya koyarken kelâm sıfatının ezeli olmasından kaynaklanan birtakım problemler oluşacağını ileri sürmektedir. Bunlar:

- Emir ezeli olsa, bu emirden doğan teklifin ceza gününe (ahiret) kadar devam etmesi gerekir. Zira "kadîmliği sabit olanın yok olması (ademi) muhaldır" kaidesi bunu gerektirmektedir.

- Şayet kelâm ezeli ise bu kelâmın ezeli ve ebedî olarak devam etmesi gerekir.

⁶⁶ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 229.

⁶⁷ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 229.

⁶⁸ İsferyâinî, *Hâşiyetü'l-İşâm 'alâ şerhi Sa'düddîn et-Teftâzânî 'ale'l-'Akâ'idî'n-Nesefiyye. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye.*, 2 (İkinci Cildin Eki)/171.

⁶⁹ Nibrâs eseri yanında konuya ilişkin benzer ifadeler için ayrıca bk. Ramazan Efendi, *Hâşiyetü Ramazân Efendi. Mecmûatu's-Seniyye 'alâ Şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye içinde*, 308; Ferhârî, *en-Nibrâs*, 230.

⁷⁰ Ferhârî, *en-Nibrâs*, 230.

Allah'ın Hz. Musa ile Tur'da konuşması ile sınırlı olmasının manası yoktur.

Ferhârî Mu'tezile'nin bu itirazlarını haklı bulmaz. Zira o, kelâm sıfatının taalluklarının Allah'ın iradesi ile hâdis olduğunu, kelâmın sadece dünya hayatındaki tek-life⁷¹ taalluk etmesi ile sınırlı olduğunu söylemektedir. Yani, Allah'ın emrine konu olan kelâm, dünya hayatı ile sınırlı kalmış ve sadece dünya hayatındaki mükellefiyete taalluk etmiştir. Bunun ötesinde bir taalluk yoktur. Örnekte kelâm, Allah'ın Hz. Musa ile Tur'da konuşmasına taalluk etmesi ile sınırlı kalmıştır.⁷²

Mu'tezile'nin kelâm sıfatına yaklaşımı neticesinde oluşan bu itirazları Ferhârî kabul etmemektedir. Zira Ferhârî Mu'tezile'nin muhatap olmadan emir veya nehyin hikmete aykırı olacağı, mâzî kipiyle ezelde haber vermenin yalan isnat etmeyi gündeme getireceği ve emrin ezeli olmasından dolayı teklifin ahirette de devam edeceği yönündeki iddiaların taallukların göz ardı edilmesi neticesinde oluştuğunu ifade etmektedir. Ferhârî bu noktada söz konusu sıfatların taalluklardan farklı oluşu göz önünde bulundurularak taallukların çokluğunun sıfatın çokluğunu gerektirmeyeceği ve sıfatın kadîm oluşunu engellemeyeceğini vurgulamaktadır.

Sonuç

Kelâm ilminde önemli bir yere sahip olan kelâm sıfatı tartışmaları erken dönemlerden itibaren kendisini göstermiştir. Zât-sıfat anlayışının yansıması olarak karşımıza çıkan kelâm sıfatını anlama çabası Müslüman kelimcilerin farklı yorumlarını beraberinde getirmiştir. Allah'ın mütekellim olduğuna dair kelimciler arasında bir ihtilaf olmamakla beraber, kelâmın mahiyeti noktasında farklı görüşler vardır. Kelâmın mahiyetinin anlaşılması noktasında Ehl-i sünnet kelimcileri nefsi ve lafzî kelâm ayrımı yaparken beşerî ve ilâhî kelâm ayrımı da yapmış olmaktadır. Mu'tezile ise kelâmı sadece lafzî kelâm olarak telakki ederek Allah'ın zatıyla kâim olmasını reddetmiştir.

Ferhârî'nin kelâm sıfatına dair konularda Ehl-i sünnet'in görüşlerini benimsediği görülmekle beraber Ehl-i sünnet içinden hangi ekolün görüşlerini daha üstün tuttuğuna dair bir tercihe rastlanmamaktadır. O, Mu'tezile'nin görüşlerini tahlil ederken nefsi kelâmı kabul ettiği takdirde Mu'tezile ile kendi kabul ettiği görüş arasında bir farkın kalmayacağını da vurgulamaktadır. Zira Ferhârî'ye göre Mu'tezile lafzî kelâmın Allah ile kâim olduğunu nasıl kabul etmiyorsa Ehl-i sünnet'in de kabul etmediğini vurgulamaktadır. Ancak nefsi kelâmın kabulü noktasında Mu'tezile'nin tutumunun kelâm sıfatının nefyine sebebiyet verdiği görülmektedir.

Ferhârî'nin üzerinde durduğu bir mesele de Hanbelîler'in tümüyle Kur'an'ın lafız olarak kadîmliği yönündeki görüşlerinin sabit olmadığını vurgulamasıdır. Ayrıca Ferhârî Hanbelîler'in bir kısmı istisna edildiğinde nefsi kelâmın kadîmliğini kabul ettiklerini de söylemektedir. Bu sebeple Ferhârî, Kerrâmiyye ve Hanbelîleri kelâm sıfatına yaklaşımında aynı kefiye koymasından dolayı Teftâzânî'yi ihmalkâr

⁷¹ Nibras metninde bu hususta ya muhakkiklerden ya da Ferhârî'den kaynaklı bir hata yer almaktadır. Zira "Kelâmın sadece âhiret hayatına taalluk etmesi" ifadesi Mu'tezile'nin iddiasına verilebilecek bir cevap olma hüviyetini taşımamaktadır. Bu sebeple "ahiret hayatı" yerine "dünya hayatı" ifadesini kullanmayı uygun gördük. Meselenin ayrıntısı için bk. Ferhârî, *en-Nibrâs*, 230.

⁷² Ferhârî, *en-Nibrâs*, 230.

olmakla eleştirmektedir. Bu çerçevede, Kerrâmîler ile Hanbelîler'i aynı düzlemde değerlendiren, bununla beraber Hanbelîler'in lafzî kelâm hususundaki görüşlerinin yekpare olduğunu ifade eden Teftâzânî'yi eleştirmesi onun meseleyi muhakkik bir bakış açısıyla değerlendirmeye çalıştığının göstergesi olarak okunabilir.

Ferhârî, kelâm sıfatının kısımlara ayrılması hususunun taalluklarda gerçekleştigi, bu kısımların ayrı birer sıfat gibi değerlendirilemeyeceği konusunda birtakım itirazlarda bulunmuştur. Bunu, zarûrî olanın üzerinde sıfatların ispat etmenin tevhidî zedeleyeceği teziyle ortaya koymuştur.

Mu'tezile'nin ezelde talepte bulunmanın veya geçmiş zaman kipiyle haber vermenin birtakım sorunları beraberinde getireceği görüşünü eleştiren Ferhârî, bu iddiaların yanlış ve haksız olacağı yönündeki açıklamalarıyla karşı çıkmıştır. Aynı şekilde o, bu itirazlara nefsî kelâmın zaman ile mevsuf olamayacağı ve geçmiş zaman kipiyle haber vermenin hikmete aykırılığı meydana getirmeyeceğine de işaret etmektedir.

Kelâm sıfatı bağlamındaki görüşlerinden hareketle Ferhârî'nin genelde mezhebî perspektifi özelde de Ehl-i sünnet telakkisi hakkında net bir kanaat sahibi olmak mümkün görünmüyor. Amelde Hanefî olduğunu bildiğimiz Ferhârî'nin Allah'ın ezelde mütekellim olup olmaması meselesinde Eş'arî görüşü benimsediği anlaşılırken; analiz yaparken kullandığı dilin Cürcânî'ye olan benzerliğinden hareketle de Cürcânî'nin onun muhtemel kaynakları arasında olduğunu düşündürmektedir. Bununla beraber onun mezhebî perspektifi diğer itikadî konulardaki değerlendirmeleriyle belirlenebilecektir. Aynı şekilde bu konu bağlamında onun sûfî kimliğine dair donelere de ulaşılammaktadır. Onun meseleleri sistematik bir şekilde özenle ele alması şerh metodunun anlaşılması ve literatüre sunduğu katkı bakımından önemlidir.

Author Contribution / Yazar Katkısı: *Research design / Çalışmanın tasarlanması:* ML (%70), MA (%30); *Literature review / Literatür taraması:* ML (%70), MA (%30); *Data collection / Veri toplama:* ML (%70), MA (%30); *Data analysis / Veri analizi:* ML (%50), MA (%50); *Writing the article / Makalenin yazımı:* ML (%70), MA (%30); *Revision the article / Makale revizyonu:* ML (%50), MA (%50)

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abdülcebbar, Kadı. Mu'tezile'de Din Usûlü. çev. Murat Memiş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Akoğlu, Muharrem. "Mu'tezile'nin Siyasetle İmtihanı: Mihne Süreci." Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler). ed. Hayati Hökelekli - Vejdi Bilgin. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.
- Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-. Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-keâm. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
- Aykaç, Mustafa. "Osmanlı Kelâmında Mâtürîdîlik Vurgusu: Şerhu'l-'Aķâid Haşiyelerindeki Tekvin Tartışmaları Bağlamında Bir İnceleme". Kader 18/1 (2020).
- Cüneydî, Molla Ahmed el-. Hâşiyetü Molla Ahmed 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye. nşr. Abdülkerim. Mektebe-i İslamiyye Mîzânü Markîb, 1392.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid el-. Şerhu'l-Mevâkıf. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Erdem, Muhammed Ali. En-Nibrâs Şerhu Şerhi'l-'Aķâ'id Adlı Eseri Bağlamında Abdülazîz el-Ferhârî'de Bilgi Teorisi. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Eyyûbî, Abdullah b. Muhammed Sâlih el-. Hâşiyet-i Hayâlî-i Eyyûbî. İstanbul: İbrâhim Efendi Matbaası, 1307.
- Ferhârî, Abdülazîz el-. Merâmü'l-keâm fi 'akâ'idî'l-islâm. Karaçi-Pakistan: Zamzam Publisher, 2. Basım, 2020.
- Ferhârî, Ebu Abdurrahmân Abdülazîz b. Ebî Hafs Ahmed b. Hâmid el-Kureysî el-. Zümurrud-u aḥḍar ve yâḡut-u aḡmar. Londra: Wellcome Library, Asian Collection, WMS Arabic 72, ts.
- Ferhârî, Muhammed Abdülazîz el-. en-Nibrâs. thk. Muhammed Yakûb Reşîd vd. Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Büsrâ, 2015.
- Gelenbevi, İsmâ'îl b. Mustafâ el-. Ta'likât 'alâ Hâşiyeti's-Siyâlkûtî. İstanbul, 1235.
- İbn Ebî Şerîf, Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr Muhammed b. Hemmâm el-Hanefî. el-Müsâmere şerhu'l-müsâyere fi'l-'akâ'idî'l-münciye fi'l-âhire. thk. Kemâleddîn Kârî - İzzuddîn Ma'mîş. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004.
- İsferâyînî, Ebû İshâk İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. Hâşiyetü'l-'İşâm 'alâ şerhi Sa'düddîn et-Teftâzânî 'ale'l-'Aķâ'idî'n-Nesefiyye. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye. nşr. Abdülkerim. Mektebe-i İslamiyye Mîzânü Markîb, 1392.
- Kādî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. el-Muġnî fi ebvâbî't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. İbrâhim Ebyârî. Kâhire: ed-Dârü'l-Misriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1962.
- Kestelî, Muslihuddîn Mustafa b. Muhammed. Hâşiyetü'l-Kestelî 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye. Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye içinde. ed. Mer'î Hasan er-Reşîd. Lübnan: Dâr Nuru's-Sabâh, 1. Basım, 2012.
- Leitner, G.W. History of Indigenous Education in the Punjab Since Annexation and In 1982. Punjab: Languages Department, 1971.
- Nizami, Khaliq Ahmad. "Çiştîyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 8/343-346. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Azmi. "Mülân". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 31/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ramazan Efendi, Muhammed el-Hanefî el-Bihîştî. Hâşiyetü Ramazân Efendi. Mecmûatu's-Seniyye 'alâ Şerhi'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye içinde. ed. Mer'î Hasan er-Reşîd. Lübnan: Dâr Nuru's-Sabâh, 1. Basım, 2012.
- Râzî, Fahreddin. el-Muhassal (Ana Hatlarıyla Kelam ve Felsefe). çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Râzî, Fahreddin er-. el-Mesâilü'l-hamsûn fi usûli'd-dîn (Kelâmın Temel Problemleri). çev. Hüsnü Turgut - Erkan Baysal. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2022.

- Râzî, Fahrüddîn er-. el-İşâre fî usûlî'l-kelâm (Felsefî Kelâmın Temel Meseleleri). çev. Ulvi Murat Kılavuz - Serkan Çetin. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2018.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nuruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. el-Kifâye fî'l-hidâye. thk. Muhammed Aruçi. İstanbul: İSAM, 1. Basım, 2014.
- Sâbûnî, Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. el-Bidâye fî usûlî'd-dîn (Mâtürîdîyye Akâidi). çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İFAV, 15. Basım, 2015.
- Saçaklızâde, Muhammed el-Maraşî. Haşiyetü'l-Mar'asî 'alâ Kûl Ahmed ve'l- Hayâlî 'alâ şerhi'l-'akâ'idi'n-Nesefiyye, Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye alâ şerhi'l-'akâ'idi'n-Nesefiyye. nşr. Abdülkerim. Mektebe-i İslamiyye Mîzânü Markîb, 1392.
- Semerkindî, Şemseddin. es-Sahâifü'l-İlâhiyye. ed. İlyas Çelebi. çev. Ramazan Biçer. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
- Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-. Haşiyetü's Siyâlkûtî 'ala haşiyeti'l Hayâlî 'alâ şerhi'l-'akâ'idi'n-Nesefiyye, Mecmûatü'l-havâşî'l-behiyye 'alâ şerhi'l-'akâ'idi'n-Nesefiyye. nşr. Abdülkerim. Mektebe-i İslamiyye Mîzânü Markîb, 1390.
- Şefkatullah, Muhammed. es-Selsebil fî tefsîri't-tenzil. Pakistan: Pencap Üniversitesi, Doktora Tezi, 1970.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. Şerhu'l-Makâşid. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemül'l-Kütüb, 1409.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. Şerhu'l-'akâ'idi'n-Nesefiyye. thk. Alî Kemâl. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2014.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

EK 1: Pakistan haritası üzerinde Ferhâr Köyü

